

Ermeni Tehciri Yargılamaları (1919-1920)

Ferudun Ata*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın başından beri iktidarda olan İttihat ve Terakki hükümetinin son sadrazamı Talat Paşa istifa etmiş, yerine 13 Ekim 1918 tarihinde Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulmuştur¹. Dört yıllık savaşın mağlubiyetle sonuçlanan kötü sonuçları ile karşı karşıya kalan Ahmet İzzet Paşa, oldukça zor bir dönemde görev almıştır. Ülkenin içinde bulunduğu onlarca siyasi, ekonomik ve askerî buhranlar arasında yeni hükümetin ilk icraatları arasında tehciire tâbi tutulan Ermenilerle ilgili birtakım kararlar almak olmuştur. Bu çerçevede ilk önce Ermenilerin eski yerlerine dönmelerine ve mallarının iadesine karar verilmiştir². Böylece savaş ve güvenlik gerekçeleriyle güney bölgelerine geçici olarak gönderilmiş olan Ermeniler, artık savaşın kısa bir süre sonra sona ereceğinin anlaşılmasıyla tekrar eski yerlerine dönmeye başlamışlardır.

Yeni hükümet Ermenilerin dönüşü, iskânı ve mallarının iadesi ile meşgul olurken, İtilâf Devletleri, tehcir kararı ve uygulamasındaki birtakım sıkıntılar dolayısıyla Osmanlı Devletine yönelik ağır eleştiriler yönelmek-

teydi. Gerçi İtilâf Devletleri bu eleştirilerini tehcir uygulamasının başında da yapmış, bu kararın alınmasında sorumluluğu olanların suçlu olacağını ilân etmişti.

Ancak tehcir karar ve uygulamasına yönelik eleştiriler ve bu kararın alınmasında siyasi sorumluluk sahibi İttihat ve Terakki hükümeti kadrolarının cezalandırılmasına dair baskılar Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla (30 Ekim 1918) daha da yoğunlaşmış, devleti, savaş içinde Ermenileri öldürmek ve İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunmakla suçlamışlardır. Birinci Dünya Savaşını kaybedip şartları son derece ağır bir mütareke imzalamak zorunda bırakılan Osmanlı Devleti ise galiplerin baskı ve tehditleri ile başa çıkabilmek ve uygun bir barış yapabilmek için suçlandıkları konuları bir an önce çözme telaşına düşmüşlerdir. Şu husus özellikle belirtilmelidir ki, galiplerin baskısı karşısında duyulan endişe alelade bir endişe olmayıp, devletin siyasi varlığına ve bağımsızlığına yönelik tehditler söz konusuydu. Artık Osmanlı Devleti ne coğrafi olarak ne de askerî ve ekonomik bakımdan savaş öncesi durumla kıyaslanacak durumdaydı. Bütün Arap topraklarını kaybettiği gibi yüzlerce yıllık başkenti dahi işgal altındaydı. Dolayısıyla İtilâf Devletleri yaklaşımları itibarıyla Osmanlı Devleti'nden Ermenilere yönelik işlenmemiş bir suçun itirafı anlamına gelecek uygulamalara girişmesini, bir başka ifadeyle devletten, savaş döneminde ülkede söz sahibi olan İttihatçılardan bir an önce cezalandırılmasını beklemekteydi.

Öte yandan hükümet bu mesele ile uğraşırken, Meclis-i Mebusan'da bulunan Rum ve Ermeni milletvekilleri, dünya savaşının getirdiği kaotik ortamdan istifade ederek önemli suçlamalarda bulunmaktaydılar. Mütarekeyle birlikte işgalcilerin ülkeyi işgal

(*) Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, Ankara, 1998, s. 20.

(2) BOA., DH. ŞFR., 92/238. Ayrıca geniş bilgi için bkz. İ. Ethem Atunur, *Tebcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskâm Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991.

etmelerini fırsat bilerek o güne kadar hiç seslerini çıkarmayan söz konusu milletvekilleri Türklere yönelik ciddi ithamlarda bulunuyorlar, Ermeni meselesinde rolü olanların bir an önce cezalandırılmalarını istemektedirler.

Bu arada mecliste konuyla ilgili tartışmalar sürerken, Divaniye milletvekili Fuad Bey, meclise Said Halim ve Talat Paşa hükümetlerinde görev almış bakanların Yüce Divan'a sevklerini isteyen bir önerge verdi³. On maddelik bu önergeyle Fuad Bey, söz konusu hükümet üyelerinden ülkenin savaşa giriş sebepleri dâhil tüm icraatlarının hesabının sorulmasını amaçlamaktaydı. Fuad Bey'in bu önergesinin maddeleri arasında doğrudan Ermenilerle ilgili herhangi bir madde yoktu. Ancak mecliste bulunan gayrimüslim milletvekilleri bu önergeyi de fırsat bilerek hemen harekete geçmişler ve Türklere yönelik ağır suçlamalar içeren başka önergeler sunmuşlardır. Savaş içinde Ermenilerle ilgili uygulamalarından hareketle hükümete çok ağır suçlamalarda bulunmuşlar, sanki hükümetin tehcir kararını Ermenileri kasten yok etmek amacıyla çıkarmış olduğuna ilişkin iddialar dile getirmişlerdir.

Ermeni vatandaşların yanı sıra bazı Ermeni milletvekillerinin daha savaşın başında Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla yapmış oldukları işbirliğini görmezden gelerek milletvekillerinin yapmış olduğu suçlamalar, mecliste bulunan Türk milletvekilleri tarafından reddedildiği gibi, savaş sırasında meydana gelen olaylardan Ermenilerin kendilerinin sorumlu olduklarına ilişkin görüşlerini delilleriyle ortaya koymuşlardır. Onların savaş sırasında Ruslarla yapmış oldukları iş birliğini, ordunun emniyetini ve vatanın güvenliğini tehlikeye sokan uygulamalarını açıkça anlatmışlardır. Ancak Ermeni ve Rum milletvekillerinin Türklere hakkındaki düşüncelerini değiştirmek mümkün olmamış, İttihat ve Terakki hükümeti yetkililerinin acilen ağır bir şekilde cezalandırılmalarını talep etmişlerdir. Üstelik bu milletvekilleri ağır eleştirilerini yaparken, Türkleri sadece savaş zamanındaki

uygulamaları sebebiyle değil, savaştan yıllar önceki politikaları sebebiyle de haksız ithamlarda bulunmuşlardır. Güya Türk idarecilerinin yıllarca Müslüman olmayan vatandaşlarını asimilasyon politikasına maruz bıraktıkları suçlamasını yöneltmişlerdir. Mecliste bu tartışmalar sürerken, İttihatçı bakanların Yüce Divan'da yargılanmaları için Fuad Bey'in verdiği önerge doğrultusunda sorgulama görevi Meclis'teki komisyonlardan birisi olan Beşinci Şubeye verilmiştir⁴.

Öte yandan bu dönemde İttihatçılara karşı öfke ve suçlamalar sadece meclisin içinde değil kamuoyunda da mevcuttu. Savaş öncesi mevcut muhalefet bir kenara bırakılacak olursa, ülkenin savaşa sokulması ve bu savaşın kaybedilip ağır bir ateşkesle sonuçlanması bu öfkenin kaynağını oluşturmaktaydı. Ülkeyi böylesine büyük felaketlere sürükledikleri için İttihatçı ekibin bir an evvel bulunup cezalandırılmasını kamuoyu da istemektedir. Ancak İttihatçılara yönelik öfke ve kızgınlık, Kasım ayının ilk günlerinde (3-4 Kam 1918) bu kadronun önderleri olan Enver, Cemal ve Talat Paşalarla birlikte diğer bazı yetkililerin yurt dışına gittiği haberinin ortaya çıkmasıyla daha da artmıştır. Dolayısıyla İttihatçıların kurulacak olan Yüce Divan'da cezalandırılmalarının ülkenin geleceği açısından önemli görülmüş ve Meclis-i Mebusan'ın 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda sorgulamayı yapacak komisyon olan Beşinci Şube oluşturulmuştur. Kütahya milletvekili Abdullah Azmi Efendi'nin başkanlığında kurulan Beşinci Şube ilk sorgulamasını 9 Kasım 1918 tarihinde yapmıştır. Bu şubede savaşa girişte sadrazamlık makamında bulunan Said Halim Paşa başta olmak üzere birçok eski bakana, savaşa giriş gerekçeleri, barış teklifleri, karaborsacılık, yolsuzluk gibi birçok konuda sorular yöneltilmiştir. Bunun yanı sıra Ermenilerin sevk kararı ve gerekçeleri de sorgulamalar-

(3) *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, C.1, 3. Devre, 5. İçtima, 4. İnikad, Ankara, 1992, s. 28.

(4) *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniye ile Said Halim ve Talat Paşa Kabineleri Azalarının Divân-ı Âli'ye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubede İcra Kılınan Tabkikat*, C.1, 3. Devre, 5. İçtima Senesi, Sene Beşinci Şubede İcra Kılınan Tabkikat 1334, Ankara, 1993, s. 75.

da yer alan konular arasındadır. Bu konuda sorgulama yapılırken söz konusu şahıslar, Ermenilerin sevk edilme gerekçelerini ayrıntılı ve her yönüyle açıklamışlardır. Özellikle sevk gerekçeleri arasında yer alan isyan ve çetecilik hareketlerine dikkat çekmişlerdir. Böylece gerek işgal kuvvetlerinin gerekse İttihatçı karşıtlarının baskılarıyla, “suçları” ispat edilirse idam edilme ihtimalleri dahi bulunmasına rağmen söz konusu eski bakanlar, Ermenilerin sevkini ülkenin ve ordunun güvenliği sebebiyle yapıldığını tekrar tekrar söylemekten çekinmemişlerdir. Bu çerçevedeki bir soruya; “*Aslında Ermenilerin kabahatleri büyük olmakla beraber, memleketin evlâdının başka mahallere nakil ve iskân edilmesi kararının alınması sırasında bir hayli tereddütler geçirdiklerini, ancak bekâ ve mevcudiyet için, milletin fertlerinin her türlü fedakârlığı yaptığı en buhranlı bir devrede, Ruslarla işbirliği yapanlara karşı vatanın feda edilemeyeceği*” dile getirilmek suretiyle bu konudaki düşüncelerinin sorgulamalar sırasında bile değişmediğini göstermişlerdir⁵.

Beşinci Şube’nin İttihatçı liderleri sorgulaması 19 Aralık 1918 tarihinde sona ermiştir. Ancak sorgulamanın bitmesi şubenin görevini tamamlamasından değil, Sultan Vahdettin’in 21 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan’ı kapatması sebebiyledir. Öte yandan zaten Meclis-i Mebusan, üyelerinin çoğunluğunun İttihatçı olduğu, dolayısıyla eski kabine üyelerini âdil bir biçimde yargılamaya çağı, önde gelen İttihatçıların kaçışına engel olmadığı ve milletin menfaatlerine sahip çıkmadığı gerekçeleriyle başta Damat Ferit Paşa başta olmak üzere Hürriyet ve İtilâf Partileri tarafından sürekli eleştirilmekteydi. Yüce Divan yargılamalarını mevcut meclisin değil yeni oluşturulacak meclis tarafından yapılması istenmekteydi. Bütün bu tartışmalar içinde meclis kapatılmış, İttihatçıları Yüce Divân’da yargılama çabaları sonuçsuz kalmıştır.

Diğer taraftan mecliste bu tür gelişmeler yaşanırken, İttihatçıların yargılanmaları konusunda İtilâf Devletlerinin de baskısı

giderek artmıştı. Bu arada Enver, Talat ve Cemal Paşaların ülke dışına çıkmalarına göz yumduğu veya İttihatçılara karşı istenilen sertlikte bir politika takip etmediği düşünülen sadrazam Ahmet İzzet Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine 11 Kasım 1918 tarihinde Tevfik Paşa hükümeti kurulmuştur. Artık bu tarihten itibaren İttihatçıların yargılanmaları konusunda yeni bir safhaya girilmiş ve bu amaçla 16 Aralık 1918 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri kurulmuştur⁶.

I. Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin Kuruluşu ve Hukukî Gerekçeleri

Tehcir uygulamasından dolayı suçlanan İttihatçıların cezalandırılmaları yönündeki baskılar artınca, devlet katında veya kamuoyunda söz konusu kişilerin nerede ve nasıl yargılanacakları hususunda ciddi bir tartışma başlamıştır. Çünkü anayasa ve kanunlara göre söz konusu kişilerin görevleri ile yüklenmiş oldukları sorumlulukların cezaları farklılık arz etmekteydi. Bakanlık yapmış olanların hesap vereceği merci ile daha alt seviyedeki bürokrat veya askerlerin yargılanacağı mahkemeler aynı değildi. Ahmet İzzet Paşa hükümetinin son günlerinde savaş dönemi kabine üyelerini sorgulamak amacıyla kurulan Beşinci Şube eski bakan veya milletvekillerini sorgularken, alt derecedeki sorumluların hangi mahkemede yargılanacakları konusu ihtilâfa yol açmaktaydı. Nitekim Musul Milletvekili Fazıl Bey Meclis-i Mebusan’a bu yönde bir önerge sunmuş; savaş sırasında bazı vilâyetlerde Müslim ve gayrimüslim unsurlara karşı “suç işleyenler” hakkında barış görüşmelerine geçilmeden önce gerekli kanunî cezanın verilmesinin önemini dile getirmiştir. Ancak bu tür cinayetlerin mercii olan nizamiye mahkemelerinin yargılamadaki yavaşlığı bilindiğinden, sanıkların yargılanmalarının yıllarca süreceğini ve o zamana kadar da hayatta kim-

(5) MM Beşinci Şubede İcra Kılınan Tabkikat, s. 145.

(6) Divân-ı Harb-i Örfî yargılamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara, 2005.

senin kalmayacağına dikkat çekmiştir. Fazıl Bey, anayasanın 89. Maddesinin olağanüstü bir mahkeme kurulmasını da yasakladığına göre, herkesin zihnini meşgul eden bu konunun nasıl çözüleceğini sormuştur⁷.

25 Kasım 1918 tarihinde verilen bu önergeden, bakanlık yapmış olanların dışında alt seviyedeki kamu görevlilerinin veya diğer sivil şahısların yargılama usulünün henüz netleşmediği anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle, hükümet bu günlerde gördüğü iç ve dış baskılar sebebiyle İttihatçıları yargılamak istemekle beraber bunun nasıl olacağına ilişkin bir ara formül bulma çabasına düşmüştür. Sonuç itibariyle hükümetin bu tartışmalar arasında ülkede yürürlükte bulunan sıkıyönetim idaresini bir çıkış yolu olarak görüp Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerini kurması, konunun bu yönünü baştan hesaba katmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 30 Kasım 1918 tarihinde Sadarettin Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir tezkere bu kanaati teyit etmektedir. Tezkerede; İttihat ve Terakki döneminde suç işleyenler hakkında adlî takibat yapıp etkili bir ceza verilmesinin lüzumuna dikkat çekilmiş, ancak bu gibi suçluların ait oldukları mahkemeye gönderilmeleri gerektiği, bunun için de önce tahkikat yapıp bu iş için hukuk mevzuatından anlayan birisinin tayin edilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. 4 Aralık 1918 tarihinde Dersaadet İstinaf Mahkemesi savcılığında yapılan bir duyuru ile de kabine üyelerini yargılama yetkisinin Yüce Divân'a ait olduğu, normal memurların ise vazife sırasında işlemiş oldukları suçlardan dolayı işlemlerinin, Memurîn-i Muhâkemât Kanunu'na göre yapılacağı ilan edilmiştir⁸.

İstinaf Mahkemesi savcısı İhsan Bey de 6 Aralık 1918 tarihinde yaptığı açıklamada; meydana gelen olaylarda sanık eğer memur ise, kanuna göre yargılama yetkisinin Meclis-i İdâre'ye veya Şûra-yı Devlet'e ait olduğunu belirtmiştir. Eğer memur değil ise bunun yargılamasının, Ceza Muhakemeleri Usulü'ne göre ya suçun işlendiği yerde veya suçlunun ikamet ettiği yerdeki adlî mahkemeye ait ol-

duğunu söylemiştir. Fakat sanık olan memur, suçu dışarıdan birisi ile ortaklaşa işlemiş ise, o zaman ilk tahkikat yetkisinin adliyeye ait olması gerektiğini ifade etmiştir⁹. Görüldüğü üzere, tehcir ile ilgili davalara bakacak mahkeme tartışmaları sürerken, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi henüz gündeme gelmemiştir.

Ancak ülkenin içinde bulunduğu işgal ortamı ve bu konuda yapılan iç ve dış baskılar, hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Çünkü devleti idare edenler ülkenin geleceğinin, yargılamaların hızına ve İttihatçılara verilecek cezaya bağlı olduğunu düşünmekteydiler. Bu bakımdan ülkeyi savaşa sokarak mahvedenlerin ve Ermeniler hakkında yapıldığı iddia olunan bir takım suçun faillerinin cezalandırılmasının kesin yolunun ancak "olağanüstü" bir mahkeme ile mümkün olacağına inanmaktaydılar. Nitekim Sultan Vahdettin, Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi'ye bu konudan bahsederken; Avrupa tarafından verilecek bir karardan evvel gerekli teşebbüslerin tamamlanmasının önemine değinmiş ve "olağanüstü duruma karşı, olağanüstü bir Divân-ı Harb kurulması zaruridir" demiştir. Ayrıca padişah, suçluların askerî mahkeme yerine adlî mahkemelerde yargılanmasıyla konunun senelerce sürüncemede kalmasına yol açacağını, böyle bir gelişmenin ise ülkenin bağımsızlığına zarar vereceğini belirtmiştir. Bunu, vücudun tamamının kurtarılabilmesi için bir uzvunun kesilmesi gerektiğine benzeterek, olağanüstü bir mahkeme olan Divân-ı Harb-i Örfî'nin kurulması yönündeki kararlığını dile getirmiştir¹⁰.

Böylece padişah olağanüstü bir mahkemeyi, gerçekte var olduğuna inandığı "suçluların" yargılanması için değil, mağlup bir ülkeye karşı yapılmakta olan baskılar sonucu, bağımsızlığı kaybetmemek için kurulması gerektiğine inanmaktadır. Bu baskı, Ermeni meselesine karışanları cezalandıracağına dair

(7) BOA., BEO., 340742

(8) *Yeni Gün*, 4 Kanun-ı Evvel 1334 (4 Aralık 1918), nr. 91.

(9) *Yeni Gün*, 6 Kanun-ı Evvel 1334 (6 Aralık 1918), nr. 93.

(10) Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951, s. 173.

söz veren padişahın, bazı kimselere, özellikle İttihatçılara karşı girişeceği sert eylem arzusu- nu da karşılıyordu. Ayrıca Ermeni vesilesi ile bazı kimselerin bile bile feda edilebileceğinin de ilk işaretleri ortaya çıkmış bulunuyordu.

1876 anayasasının 23. maddesi; hiç kimsenin kanunen mensup olduğu mahkemenin başka bir mahkemeye gitmeye zorlanamayacağı hükmünü öngörmekteydi. 89. maddesinde ise; her ne isim ile olursa olsun, bazı özel maddeleri görüşmek ve hükmetmek için belli mahkemeler dışında, olağanüstü bir mahkeme veyahut hüküm verme yetkisine sahip bir komisyonun kurulmasına izin vermiyordu¹¹. Yani, normal zamanlarda hangi sebeple olursa olsun, vatandaşların mevcut mahkemeler dışında kurulacak mahkemelerde yargılanmaları yasaklanıyordu.

Ancak, anayasanın 113. maddesi, hükümete olağanüstü zamanlarda örfi idare ilân etme hakkını tanıyordu. Örfi idare, kanunların ve mülkî nizamların geçici olarak tatil edilmesi idi. Örfi idare altında yönetilen mahallin idaresi ise, özel nizamname ile tayin edilecekti.

Öte yandan, İttihatçı liderlerin meclis henüz kapatılmadan önce Beşinci Şube’de sorgulanmaları veya Tahkik Heyetleri oluşturulup “suçluları” tespit amacıyla değişik bölgelere gönderilmiş olmaları, İttihatçıları cezalandırmak için acele eden çevreleri bir türlü tatmin etmemekteydi. Çünkü İtilâf Devletleri ile İttihat ve Terakki Partisi karşıtları, “suçluların” bir an önce cezalandırılmaları konusunda Tevfik Paşa hükümetine baskı yapıyorlardı. Bu sebeple hükümet, İstanbul’da 1909 yılından beri devam etmekte olan sıkıyönetim idaresinin varlığını, Divân-ı Harb-i Örfilerin kurulması için önemli bir hukukî dayanak olarak gördü. Buna göre hükümet 20 Eylül 1293 (2 Ekim 1877) tarihli İdâre-i Örfiye Kararnâmesini esas alarak, 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul’da Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemesi’nin kurulmasını kararlaştırmıştır. Kararda; seferberlik sırasında uygulanan

tehcir muamelesinden istifade ederek, ihtilâl gayesi ile haksızlık yapanların ve tecavüze ait suçlarda dahli olanların, Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemesi’nde lâyük oldukları kanunî cezaya çarptırılacakları ifade ediliyordu. Ayrıca Tahkik Heyetlerinin araştırması sonucu yargılanması gereken tehcir suçlularının, ait oldukları adli mahkemelerde yargılanmalarının “*vakte muhtaç*” olacağı sebebiyle, hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyaç dile getirilmekteydi¹². Söz konusu mahkemenin teşkilât ve çalışma esaslarını ise, 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) tarihli “*Müsellah Çetelerin Tenkîli*” hakkındaki kararnâmeyle göre düzenledi.

Bu mahkemeler sadece İstanbul’da değil, aynı zamanda İstanbul dışındaki bölgelerde de kurulmuştur. Ancak yargılamalar, büyük çoğunlukla İstanbul’da gerçekleştirilmiştir. Zanlılar, Tahkik Heyetleri aracılığıyla alelacele İstanbul’daki Divân-ı Harb-i Örfi’ye gönderilmişlerdir. Çünkü İstanbul dışında kurulan mahkemelerin hem teknik bakımdan, hem de mevcut siyasî ve askerî ortam bakımından yargılama yapmasına imkân yoktu. Ayrıca “suçlu” olduğu farz edilen kişilere şiddetli ve çok acele ceza verilmesini isteyen İtilâf devletleri ve İttihatçı muhalifi kişilerin, İstanbul’daki Divân-ı Harb-i Örfi’nin yargılamalarını bile yavaş ve isteksiz bulup, hem mahkeme heyetine, hem de hükümete suçlamalarda bulunarak sık sık değiştirilmelerine sebep olurken, İstanbul dışındaki yargılamalardan memnun olmaları beklenemezdi. Diğer taraftan yargılamaların İstanbul’da yapılması, hem göz önünde olması ve hem de gerektiği zaman müdahaleye müsait olması sebebiyle tercih edilmiş olmalıdır¹³.

Divân-ı Harb-i Örfi mahkemeleri kurulur kurulmaz ilk tartışılan husus, bu mahkemelerin söz konusu kişileri yargılamaya yetkili olup olmadığı yönündeki ihtilâftır. Bu tartışma, eski İttihatçı bakanların ve üst düzey yetkililerin tutuklanmasıyla birlikte

(11) Tuncer Özyavuz, *Osmanlı-Türk Anayasaları*, İstanbul 1987, s. 305.

(12) BOA., MV., 213/62.

(13) BOA., BEO., 341346.

daha da artmıştır. İttihatçıların tutuklanmalarını haksızlık ve kanunsuzluk olarak gören çevrelere karşı bilhassa İttihatçı karşıtı basın, ülkede sıkıyönetimin yürürlükte olduğunu dolayısıyla böyle bir mahkemenin anayasaya uygunluğunu savunuyordu¹⁴.

Bu arada, 5 Şubat 1919 tarihinde Yozgat tehcirinde görev alanların yargılanmasına başlanmış, ancak mahkemenin kurulduğu 16 Aralık 1918'den 1919 Şubat'ının sonlarına kadar hiç kimseye bir ceza verilememiştir. Bu durum, İtilâf Devletleri ile içerideki İttihatçı karşıtları tarafından, yargılamalar yavaş yapıyor biçiminde şiddetli bir şekilde eleştirilmekteydi.

Bu tarihlerde iktidarda olan Tevfik Paşa hükümeti, hem bu eleştirilerden kurtulmak, hem de İtilâf Devletlerinin; "*bükümetiniz şiddetli icraat göstermez ise hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır*" tehdidi üzerine¹⁵, normal memurların yanı sıra, savaş kabinesini de Divân-ı Harbi Örfî'de yargılanmalarına imkân verecek bir kararnâme lâyihası hazırlamış ve 1 Mart 1919 tarihinde padişaha sunmuştur.

Ancak Sultan Vahdettin, anayasaya aykırı bulduğu bu kararnamayı imzalamaktan kaçınmıştır. Başkâtibi Ali Fuad Türkgeldi'ye; bu kararnamayı uygulamada zaruret varsa, hükümetin her türlü sorumluluğu üzerine alarak yerine getirmesini istemiştir. Ayrıca, son zamanlarda anayasa üzerinde çok tartışıldığını, anayasa ile bu kadar oynamanın doğru olmadığını da dile getirmiştir. Bundan başka, yapacakları işlere kendisinin karıştırılmamasını da isteyerek, söz konusu kararnamayı imzalamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca İttihatçıların cezalandırılması konusunda üç buçuk aydır gecikmeler yaşandığını ve bu yüzden devletin tehlikeye düşürüldüğünü söyleyerek hükümeti sert bir şekilde eleştirmiştir¹⁶. Bu gelişmeler üzerine Tevfik Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır.

Tevfik Paşa'dan sonra 4 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa sadrazam olmuştur.

Hükümetini kurduktan sonra, kabine arkadaşlarına yapacakları icraattan bahsederken Damat Ferit Paşa, ilk işlerinin; insanlık âleminin nefretini çeken "cinayet suçluları" hakkında süratli bir karar almak olduğunu söylemiştir¹⁷. Böylece Damat Ferit Paşa'nın, hem İtilâf Devletlerinin, hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın bu yöndeki beklentilerini yerine getirmede bir hayli istekli olduğu görülmüştür. Bunun için mahkemenin teşkilât ve yargılama usullerinde birtakım değişiklikler yaparak, mahkemenin bakanlık yapan kişileri de yargılayacak şekilde yetkilerini artırarak işe başlamak istemiştir. Çünkü anayasaya göre; bakanlık yapanlar, ancak "*Yüce Divan'da*" yargılanabilirdi.

Hükümet üyelerinin, bakanların da Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmaları gerektiği ilişkin düşüncelerini açıklarken, Meclis-i Mebusan'ın kapalı, işin acil, gecikmenin ise devlet için zararlı olacağı gerekçelerini ileri sürülmekteydiler. Ayrıca meclisi toplamının mümkün olmadığı, zaten İttihatçıların çoğunlukta olduğu böyle bir meclisin kuracağı Yüce Divân'ın da kendisi gibi İttihatçı olacağı, dolayısıyla zanlı olan bakanları kurtaracağını iddia etmekteydiler. Yani söz konusu bakanların mutlaka Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmasını istiyorlardı¹⁸. Referans olarak da 1877 tarihli İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'ni gösteriyorlardı. Bu kararnâme, devletin iç ve dış emniyetini ihlâl edenlerin ve bu konuda iştirâki olanların, ne sıfat ve hüviyette bulunurlarsa bulunsunlar, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde yargılanmalarını öngörmekteydi. Böylece Damat Ferit Paşa hükümeti, ülkede hâlen örfî idare uygulanmakta olduğunu ileri sürerek, bakanların da Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanabilecekleri tezini ileri sürdü.

(14) *Türkçe İstanbul*, 7 Şubat 1335 (7 Şubat 1919), nr. 69.

(15) A. F. Türkgeldi, *İşittiklerim*, s. 173.

(16) Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, Basım Yılı (?), s. 481.

(17) A. F. Türkgeldi, *İşittiklerim*, s. 197.

(18) Mehmet Tevfik Bey'in (Biren), *II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Müstareke Devri Hatıraları II*, İstanbul, 1993, s. 151-152.

Bu gerekçelerle hükümet tarafından hazırlanan ve 5 maddeden oluşan kararname, padişahın iradesine sunuldu ve 8 Mart 1919 tarihinde de tasdik edildi. Buna göre, daha evvel Mahmut Hayret Paşa'nın başkanlığında kurulan “*Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfî*” mahkemesi lağvedilmiş, yerine “*Dersâdet Divân-ı Harb-i Örfisi*” kurulmuştur. Başkan Mahmut Hayret Paşa'nın görevine de son verilmiştir. Yeni Divân-ı Harb-i Örfî'nin görevi; Kararnâmenin birinci maddesinde belirtilen, İdâre-i Örfiye Kararnâmesiyle tayin edilmiş olan suçlara bakacak ve kararları temyiz ve reddedilemeyecekti. Ayrıca, daha önce Tevfik Paşa zamanında atanmış olan iki sivil üyenin yerine askeriyeden tayin yapılarak, bütün üyelerinin askerlerden oluşması sağlanmıştır. Lağvedilen Divân-ı Harb-i Örfî'deki davalar da yeni Divân-ı Harb-i Örfî'ye devredilmiştir¹⁹.

Bu arada, eski bakanların nerede yargılanacakları konusundaki yetki tartışmaları sürerken, Damat Ferit Paşa'nın bu meseleyi bir hile ile “çözmesi” dikkat çekmektedir. Çünkü Damat Ferit Paşa tarafından hazırlanan kararname ile kısa süre önce Tevfik Paşa tarafından hazırlanan kararname arasında önemli farklar var idi. Tevfik Paşa'nın kararnamesinde; eski kabine üyelerinin açıkça Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanacakları ifade edilmekteydi. Bu ise, anayasaya aykırı bulunduğundan tartışmalı bir konuydu. Bundan dolayı padişah, bu sorumluluğu almak istemediğinden kararnameyi imzalamamıştır.

Damat Ferit Paşa'nın hazırladığı kararnamede ise, eski kabine üyelerinin Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanacakları konusunda herhangi bir ifadede bulunulmamıştır. Sadece, İdâre-i Örfiye Kararnâmesi ile tayin edilmiş olan suçlara bakmak ve kararları temyiz ve reddedilmemek üzere kurulduğu şeklinde ifade edilmiştir. Yani, Damat Ferit Paşa'nın bu kararnamesi, anayasaya “şeklen” aykırı görülüyordu. Dolayısıyla anayasaya göre, Yüce Divân'da yargılanmaları gereken eski kabine üyelerinin Divân-ı Harb-i Örfî'ye

sevk edilmelerinden padişah sorumlu tutulamayacaktı. Böylece padişah, anayasaya aykırı bir hükme katılmaktan kendisini “görünüşte” kurtarmış oluyordu²⁰.

Ancak Damat Ferit Paşa hükümetinin aynı tarihte (8 Mart 1919) kaleme aldığı ve bütün kabine üyelerinin imzaladığı başka bir zabıtnamede ise, yeni Divân-ı Harb-i Örfî'nin görevlerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Buna göre; inkılâbın başlangıcından beri, memlekette işlenen ve İdâre-i Örfiye kararnamesinin kapsamına giren suçlar ve cinayetler ile birlikte, I. Dünya Savaşı'na giriş emrinin verilmesinden sonra İslâm, Ermeni, Rum tehciri ve ölümleri tertip ve memleket halkını birbiri aleyhine öldürmeye sevk ve teşvik edenler, askerî ve genel nakliye araçlarını kendi özel çıkarları için tahsis ederek, insanların zarurî ihtiyaçlarını zorla ellerinden alarak büyük vurgunlar, hudutsuz kârlar elde eden ve bu yüzden yüz binlerce nüfusun yok olmasına meydan verenlerin sıfat ve memuriyetlerine bakılmaksızın, kanunî işlem yapılabildiği Bakanlar Kurulu kararıyla tebliğ edildiği bildiriliyordu. Böylece, padişahın imzaladığı kararnamede bulunmayan, Tevfik Paşa'nın hazırladığı kararnameyi de anayasaya aykırı diye reddedilen eski bakanların yargılanmaları hususunu, Damat Ferit hükümeti bir tebliğle Divân-ı Harb-i Örfî'ye bildirmiş oluyordu²¹.

Damat Ferit Paşa hükümetinin, İttihatçı bakanları yargılayabilmek için bulduğu bu formül, hükümet üyelerinin işlemiş olduğu iddia edilen suçların, görevleri kapsamına giren siyasi suçlar niteliğinde kabul edilmeyip, adi suçlar hükmünde kabul edilmesi içtihadıyla olmuştur. Nitekim Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey; “*eski bakanların Yüce Divân'da yargılanmaları gerekmiyor mu?*” şeklindeki bir soruya karşılık; yeni Divân-ı Harbin, bakanları ve hatta âyan üyelerini yargılamasında bir mahzur olmadığını söylemiştir. Çünkü bu

(19) BOA., DH. UMVM., 159/53.

(20) A. F. Türkgeldi, *İşittiklerim*, s. 198-199.

(21) BOA., MV., 214/120.

gibi kişilerin, siyasî meselelerden dolayı yargılanmaları gerektiği takdirde Yüce Divân'da yargılanacaklarını, fakat diğer suçların siyasî suçlarla kıyaslanamayacağını belirtmiştir. Meselâ, kendisi bakan olduğu halde, bakanlık makamı haricinde işleyeceği bir suçtan dolayı Divân-ı Harb'de yargılanabileceğini de söylemiştir²².

Diğer taraftan, Divân-ı Harb-i Örfî savcısı Yusuf Ziya Bey de Adliye Nazırı'nı teyit etmiş, İttihatçı liderlerin yargılanmaları için Yüce Divân'a gerek olmadığı, çünkü suçların siyasî değil, adi suç kapsamında değerlendirildiğini belirtmiştir²³. Kısacası, İttihatçı bakanların Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmalarına karar verilmesi, Bakanlar Kurulu kararnameinde belirtilen suçların, resmî bir yönünün olmayıp, vazife dışı şahsen işlenmiş adi suçlar kapsamında değerlendirilmesinin bir sonucudur.

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin, bakanlar heyetini de yargılayacak olması, duruşmalar sırasında da tartışma konusu olmuş, sanıkların avukatları bu duruma itiraz etmişlerdir. Avukatlar, sevk ve iskân kanununun tatbikinde bir kusur varsa, anayasanın 31.maddesine göre, bakanların Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde değil, Yüce Divân'da yargılanabileceğini belirtmişlerdir. Üstelik meclis kapalı da olsa, Beşinci Şube'nin meseleye zaten el koyduğunu, dolayısıyla bir davanın iki ayrı merci tarafından incelenmesinin kanunen mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Ayrıca, vekillere isnat olunan eylemleri memuriyetlerinden hariç tutup, şahsen işlemiş oldukları suç olarak kabul edilmesinin mümkün olmadığını da dile getirmişlerdir. Avukatlar, vekillerin bahsedilen eylemleri, memuriyetleri dışında, şahsen işlemiş oldukları kabul edilse bile, söz konusu kişileri yargılama yetkisinin Divân-ı Harb'te değil, adli mahkemelerde olması gerektiğini söylemişlerdir. Divân-ı Harb'in olağanüstü bir mahkeme olması sebebiyle de adi suç kapsamındaki davalara bakmasının yetkisi dışında olduğu, Divân-ı Harb-i Örfî mahke-

mesinin sadece, İdâre-i Örfîye zamanlarına mahsus olduğu ve bir bölgede iç ve dış emniyetin bozulmasıyla yürürlüğe girebileceğine dâir anayasanın ilgili hükümlerini hatırlatmışlardır.

Fakat tüm itirazlara rağmen hükümet normal memurların yanı sıra eski bakanları da Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde yargılamakta kararlı olduğu için anayasayı kendi düşüncesine göre yorumlamış ve söz konusu kişileri bu mahkemede yargılama kararı almıştır. Anayasaya aykırılığı çok açık olan bu içtihatla hükümet, söz konusu şahıslar hakkındaki kararını baştan verdiğini göstermektedir. Hiçbir yetkisi olmayan sıradan bir vatandaşın böylesine geniş bir icraata girişmesi söz konusu olamayacağına göre, bakanların bahsedilen göç ettirme veya bu sırada işlendiği iddia edilen suçları memuriyetlerinden aldığı güç ve nüfuz ile değil de şahsen işlemiş olmaları dolayısıyla mahkemede yargılanacakları yönünde bir içtihat geliştirmesi hukukî değil tamamen siyasi bir karardır.

II- Verilen Cezalar Soykırım İddialarının Delili midir?

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde giyaben ve vicahen olmak üzere toplam 82 kişi ceza almıştır. Bunlardan Yozgat Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ve Erzincanlı Hafız Abdullah isimli bir vatandaş hakkındaki idam cezaları infaz edilmiştir. Enver, Cemal ve Talat Paşalar başta olmak üzere 13 kişi hakkındaki idam kararları söz konusu şahıslar mahkemede olmadıkları için giyaben verilmiştir. Günümüzde bazı Ermeni araştırmacılar, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin yukarıda sözü edilen cezaları, sözde Ermeni "soykırımın" en önemli delillerinden birisi olarak kabul etmektedirler. Hatta daha da ileri giderek, Osmanlı Devleti birtakım İttihatçıları cezalandırmış olmakla, "soykırımı" tanıyan ilk devlet olduğu iddiasını bile dile getire-

(22) *Tasvir-i Efkâr*, 13 Mart 1335 (13 Mart 1919), nr. 2679.

(23) *Yeni Gün*, 20 Mart 1335 (20 Mart 1919), s. 196.

bilmektedirler²⁴. Söz konusu bu araştışıcılar iddialarına temel referans olarak, *Takvim-i Vekayi* gazetesinde ve dönemin basınında yer alan şahitlerin ifadelerini, savcıların iddianâmelerini ve mahkemenin karar suretlerindeki suç tanımlamalarını göstermektedirler. Oysa söz konusu araştışıcılar 1919 yargılamalarına daha objektif bakabilmiş olsalardı, bu mahkemenin hukukî değil siyasi karakterli bir mahkeme olduğunu rahatlıkla görebilirlerdi. Mahkemenin işleyişine yönelik aşağıda dikkat çekilen bazı noktalar, yargılamaların politik gayelerle çalışmış olduğunu daha açık bir biçimde gösterecektir.

Tahkik Heyetleri

Hükümet, Ermenilere yönelik iddiaları araştırmak için 24 Kasım 1918 tarihinde bir Tahkik Heyeti kurmakla bu konudaki ilk teşebbüsünü başlatmıştır. Sadrazam Tevfik Paşa zamanında oluşturulan bu heyetin başlıca görevi, Ermenilerin sevk edilmeleri sırasında bazı memurlar tarafından yapıldığı iddia edilen suçları araştırmak ve sorumluları sorgulayıp gerektiğinde tutuklamaktır²⁵. Kararlarına itiraz dahi edilemeyen bu heyette gayrimüslim görevlilerin de yer alması için özel bir gayret sarf edilerek, İtilâf devletlerine yaranma çabaları görülmüştür. İstanbul'da ve Anadolu'da konuyla ilgili yoğun bir çalışma gerektiğinden, Mazhar Bey'in başkanlığında oluşturulan ilk heyetin dışında, vilâyetlerde de sorgulama yapılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede Anadolu on bölgeye ayrılarak 11 Aralık 1918 tarihinde buralara heyetler gönderilmiştir²⁶.

Anadolu'ya giden söz konusu heyetler, tarafsız bir çalışma yapmak yerine yargılamaların politik amaçlı olduğunu derhal göstermişlerdir. Güya tehcir sırasında işlenen suçları araştırmak için gönderilen heyetler, politik gayeye kendi intikam duygularını da ekleyerek birçok eski görevliyi suçsuz olarak tutuklayıp asılsız raporlarla yargılanmalarını sağlamışlardır. Bunu yaparken herhangi

hukukî bir kamuflaje bile gerek duymamış, suçlu icat etme konusunda aleni bir tavır sergilemişlerdir. Suçlu bulma bahanesiyle öylesine aşırı tavırlar sergilemişlerdir ki, İttihatçıların cezalandırılması konusunda sınır tanımayan Damat Ferit hükümeti bile yapılan bu yolsuzluklara daha fazla tahammül edememiştir. Nitekim bu konudaki yolsuzluklar dayanılmaz bir noktaya gelince, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey komisyon üyelerini uyarmak zorunda kalmış; tehcir ve öldürme olayları ile ilgili iddialar araştırılırken, delil olmadıkça hiç kimsenin haysiyet ve şahsiyeti hakkında suçlamalarda bulunmalarını ve devleti rencide edecek hareketlerden kaçınmalarını ihtar etmiştir²⁷. Ancak Tahkik Heyetleri hükümetten gelen bu uyarıyı dikkate almamış ve suçsuz insanları tutuklamaya devam etmiştir. Damat Ferit hükümeti bu açık uyarıya rağmen masum insanların İstanbul'a gönderilmeye devam edildiğini görünce, bu konudaki talimatlarını sıklaştırmış, uyarının şiddetini de artırmak zorunda kalmıştır. Nitekim bu talimatlardan birisinde aynen şöyle denilmiştir: "*Haklarında hiçbir delil olmadan ve ispata gerek duymadan, sadece soyut ihbarlarla bazı kimselerin tutuklu olarak Divân-ı Harb-i Örfî'ye gönderildiğini, kanun hükümleri ile uyuşmayan bu kabil hareketlere son verilmesini istemiştir*". Ayrıca bu suiistimallerin önüne geçmek için çare olarak, bundan sonra savcılık tarafından talep olmaksızın hiç kimsenin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur²⁸. Tahkik Heyetlerinin son derece intikamcı bir tavırla hareket ettiğine ilişkin birçok örnek vardır. Ancak řu örnek oldukça dikkat çekicidir. Yozgat tehciri davasından sanık olan Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey, daha mahkemeye çıkmadan bu heyetin huzurunda, daha doğrusu bu heyetin Artin Efendi isimli üyesinin huzurunda sorgulan-

(24) Arsev Avegyan, "1915'i Soykırım Olarak İlk Önce Osmanlı Devleti Tanıdı", 90. *Yılında Ermeni Trajedisi 1915'te Ne Oldu?* Hazırlayan: Sefa Kaplan, İstanbul, 2005, s. 51.

(25) BOA., DH. İUM. 19/3-1/36.

(26) BOA., MV., 213/62.

(27) BOA. DH. ŞFR., 96/17.

(28) BOA., DH. ŞFR., 98/129.

dığı bir sırada, Yozgat'ta kundura tamirciliği yapmakta olan bir Ermeni, ücret karşılığında İstanbul'a getirtilmiştir. Bu Ermeni ilk önce Artolos ismiyle ifade verir. Sonra aynı kişi, İstanbul'a hiç ayak basmamış ve Müslüman olmuş Rifat hüviyeti ile komisyona bilgi verir. Bunlardan başka, yine aynı kişi sahte olarak, bir başka hüviyet ve kimlikle farklı bilgiler aktarır ve Yozgat'a geri döner. Daha sonra, Tevfik Bey'in yargılanması sırasında bu kişinin ifadelerine yeniden ihtiyaç duyulmuş ise de gerçeğin ve kimliğinin anlaşılmasından korktuğu için bu kişi bir daha İstanbul'a gelmemiştir. Mahkeme de her nedense onu getirtmekten kaçınmıştır. Netice olarak Tevfik Bey, bu çok kimlikli kişinin verdiği ifadeler sonucu 15 sene kürek cezasına çarptırılmıştır²⁹. Yargılamalar sırasında okunan ana iddianemelerdeki bilgilerin neredeyse tamamı bu Tahkik Heyetlerinin verdiği raporlara dayandırıldığına göre, gerçeklikten uzak ve hayali suçlamalarla verilen cezalara herhangi bir suçun karşılığı olarak bakmak mümkün değildir. Yargılamalar hakkında oluşturulan bilgi kirliliği, gerçeğin anlaşılmasının önüne geçmeye matuf hareketler olarak değerlendirilmelidir.

Şahitler

“Soykırım” iddialarının en güçlü argümanlarından birisi de mahkemedeki şahitlerin ifadeleridir. Kararını baştan tayin eden mahkeme heyetinin tavrı sebebiyle, sanıklar lehinde konuşmanın pek de âdet olmadığı bu yargılamalar sırasında, ifadeleri daha önceden ezberletilmiş onlarca yalancı şahidin yanı sıra, hiçbir olayı görmeyen, sadece duyduk demekle yetinen şahitler dinlenmiştir. Şahit bulunmayan duruşmalarda ise gazete ilanı ile şahit aranmıştır.

Öte yandan mahkeme heyetinin veya İtilâf Devletlerinin bu dönemde İstanbul'da tehirden dönen Ermenileri rahatlıkla şahit olarak dinleyip, götürülürlerken sözde başlarına gelenleri kolayca öğrenmeleri mümkün

iken, yapılan onca duruşmaya ve açık ilanla şahit aranmasına rağmen bir tek Ermeni mahkemeye gelip bildiklerini (!) anlatmamış veya çağrılmamıştır. Bu durum bile katliam iddialarının ne kadar asılsız olduğunun açık göstergelerindedir.

Mahkeme başkanları ise şahitlerin ifadelerinin asılsız, çelişkili ve abartularla dolu olduğunu fark etmesine rağmen, yine de bu ifadeler doğrultusunda karar vermeleri, onların siyasi sebeplerle hareket ettiklerinin somut işaretleri olarak değerlendirilmelidir. Hiçbir hukuk bilgisine sahip olmayan söz konusu heyetin, yalancı şahitler hakkında herhangi bir işlem yapmak bir tarafa, bilâkis bazen bizzat kendileri, isimleri ceplerinde daha evvelden yazılmış olan şahitleri gerektiği zaman mahkemeye çağırıp dinlemeleri, onların da bu düzmece mahkemenin bir parçası olduğunu net bir biçimde ispatlamaktadır³⁰. Nitekim aşağıda verilen örnekler, bu taraflı mahkemenin nasıl çalıştığına ilişkin örneklerden sadece bir kaçıdır.

Yozgat tehirci davasında yaşının önce 12, sonra 17 olduğunu söyleyen Artin isimli bir Ermeni, mahkemeye çıkarılmadan önce Tahkik Heyetinin huzurunda verdiği ilk ifadesinde; Keller Köyü'nde birçok Ermeni'nin jandarmalar tarafından öldürüldüğünü, kendisinin de bu sırada bacağından yaralanıp, acısından ölü gibi yattığını ve ölümden bu şekilde kurtulduğunu söyler. Aynı şahıs daha sonra mahkemedeki ifadesinde ise; ölümden Yozgat'tan Kayseri'ye kadar kaçarak kurtulduğunu söyler. Mahkeme heyeti bu çelişkiyi fark edince, şahide; önce bacağındaki yara sebebiyle yerde ölü gibi yattığı ifadesini verdiğini, şimdi ise Kayseri'ye kadar yürüdüğünü söylediğini, bunun nasıl olduğunu sorunca, şahit; “Allah tarafından bir kuvvet geldi, yaranın acısını bile Kayseri'ye kadar duymadım”, cevabını vermiştir. Tabii ki bu cevaba mahkeme heyeti inanmamıştır. Ancak yine de söz konusu şahidi dinlemeye devam etmiştir.

(29) BOA., DH. MB. HPS., 135/13.

(30) *Akşam*, 26 Teşrin-i Evvel 1336 (26 Ekim 1920)

Bu arada, savunma avukatları şahidin yaşı ile ilgili zıtlığa dikkat çekip bunun araştırılması gerektiğini belirtince, mahkeme heyeti bunu araştırmak yerine, savunma avukatına; “*dursun oğlum sonra bakarız*”, şeklinde lâkayt bir cevap vermiştir³¹. Yine aynı duruşmada, Mıgırdıç oğlu Serkis, Öjeni Varvaryan ve Alis isimli şahitlerin yalan söyledikleri ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan Alis isimli bayanın, sanıklardan Feyyaz Bey aleyhinde şahitlik etmek için para aldığı ortaya çıkınca, sanık avukatları bu kadın hakkında kanunî bir işlem yapılmasını istemişler, ancak yine mahkeme başkanı; “*birakın gitsin efendim, kadındır*” diyerek bu yalancı Ermeni şahidini korumuştur³².

Benzeri bir durum, Trabzon Tehciri davasından sanık olan Dr. Saib Bey’in yargılanması sırasında yaşanmıştır. Ermeni şahitler, Dr. Saib Bey’in birçok Ermeni hasta ve çocuğu şırınga ile zehirleyerek öldürdüğü iddiasını dile getirmişlerdir³³. Ancak bu iddiaları, İttihatçılara mutlaka ceza vermek niyetinde olan savcı bile ciddi bulmamış ve tahliyesini talep etmiştir. Fakat Saib Bey siyasi sebeplerle hemen tahliye edilmemiş, yargılaması aylarca sürdükten sonra beraatına karar verilmiştir. Kimi Ermeni araştırmacıların Dr. Saib Bey’in hiçbir suçu olmadığı için berat edilmesini görmezden gelip şahitlerin ifadelerini ısrarla doğruymuş gibi kullanmaya devam etmeleri³⁴, gerçeğin görülme istenmemesinden başka bir şey değildir. Keza Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey’e verilen idam cezasında da yalancı şahitlerin ifadeleri etkili olmuştur³⁵.

Yargılamalar sırasında verdiği ifadeyle üzerinde en fazla spekülasyon yapılan bir kişi de Trabzon Tehciri davasına ifadelerin veren 3. Ordu Kumandanlığı yapmış olan Vehip Paşa’dır. Vehip Paşa buradaki ifadesinde hem İttihatçılar aleyhinde sözler sarf etmiş, hem de Ermenilerin Müslümanlara yapmış olduğu zulüm ve katliâm üzerinde durmuştur. Ama her nedense bazı çevreler, Vehip Paşa’nın İttihatçılar aleyhindeki sözlerine büyük bir önem atfederken, aynı duruşmada

Ermenilerin yapmış oldukları zulüm ve katliâma ilişkin verdiği bilgilere hiç değinmezler. Vehip Paşa’nın dikkatten kaçırılan ifadesinde Ermenilerin yaptıkları katliâma ilişkin bilgi verirken; Rusların tecavüzünün 1915 yılı sonlarında başladığını ve Hasankale’ye kadar geldiklerini söylemiştir. Bu Rus kuvvetleri içinde birçok gönüllü Ermeni çetelerinin de bulunduğunu ifade eden Vehip Paşa, bu ani tecavüz karşısında Müslümanların çok azının kaçabildiğini, diğerlerinin ise yerlerinde kaldığını belirtmiştir. Bu saldırıya Osmanlı ordusunun karşılık vermesi üzerine Rusların kaçıklarına değinen Vehip Paşa, ancak bunlar giderlerken, içerideki Osmanlı Ermenilerinin de yardımıyla, eli silah tutan ne kadar Müslüman varsa hepsini öldürdüklerini, diğerlerini ise esir alarak Rusya içlerine götürdüklerini anlatmıştır. Yapılan bu mezalime ise Rusların hiç ses çıkarmadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca asırlardır bu bölgede Ermenilerin ilk olarak saldırıya geçtiklerini ve bunun neticesinde, Pasinler’in iki yüz elli kadar köyünü tamamen yaktıklarını zikretmiştir. Bölgedeki yerli Ermenilerin, Müslüman yaralı askerleri ve halkı feci bir surette öldürdüklerini dile getiren Vehip Paşa, kar kalktıktan sonra elleri bağlanarak boğulmuş, organlarla bağlandıktan sonra birçok azaları kesilmiş, kırlara atılmış, çukurlara doldurulmuş şekilde Müslüman şehitlere tesadüf edildiğini belirtmiştir.

Vehip Paşa ayrıca, Ermenilerin genç kızlara en kötü muameleleri reva görmekten çekinmediklerini, Pasin’in bakire kızlarının Rus kazaklarına peşkeş çekildiğini; Tutak, Kara Kilise, Azad gibi yerlerde İslâm kızlarından oluşturulan umumhânelerde, Ermeniler vasıtasıyla Rus ordusunun kana, ırza ve namusa susamış fertlerinin hislerinin tatmin edildiğini ifade etmiştir. Vehip Paşa mahke-

(31) *Vakit*, 12 Şubat 1335 (12 Şubat 1919), nr. 470; *İkdam*, 12 Şubat 1335 (12 Şubat 1919), nr. 7906.

(32) *Tasvir-i Efkâr*, 23 Şubat 1335 (23 Şubat 1919), nr. 2661.

(33) *Yeni Gün*, 27 Mart 1335 (27 Mart 1919), nr. 203.

(34) Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *Tebcir ve Taktil Divân-ı Harb-i Orfi Zabıtları İttihat ve Terakki’nin Yargılanması 1919-1922*, İstanbul, 2008.

(35) Bayram Akça, *1915 Ermeni Tebcir ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey*, Ankara, 2007, s. 97.

medeki ifadesinin sonunda, iki unsur arasındaki ölümlere, her zaman Ermeni unsurunun komiteye tâbi kısımları tarafından sebebiyet verildiğini, özellikle seferberlik esnasında Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için, ordunun her türlü emniyet tedbirlerini ihlâl ettiklerini ve İslâm köylerini yakarak insanları katlettiklerini hatırlatmıştır. Vehip Paşa ifadesinde ayrıca, İttihatçıların birtakım yanlışları olsa da, bugün sadece onlara ceza verilmeye çalışılırken, Ermenilerin yaptıklarını görmememin insanlıkla ve adaletle bağdaşmayacağına dikkat çekmiştir³⁶.

Vehip Paşa'nın istismar edilen ifadelerine gelince; bir defa şunu belirtmek gerekir ki, Vehip Paşa bu ifadeleri verdiği sırada, Batum'da milyonluk petrol yolsuzluğu yaptığı suçlaması ve gayrimeşrû mal edindiği sebebiyle Bekirağa Bölüğü'nde tutukludur³⁷. O, buradan kurtulma çabası içindedir. Dolayısıyla Vehip Paşa'nın hapisshaneden bazı valilerin veya diğer şahısların Ermenileri öldürdüğü biçiminde mahkemeye gönderdiği jurnalleri ve yargılama sırasında İttihatçılar aleyhindeki sözlerini, içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Günün siyasî havası da bu tür jurnal ve karalamalar için son derece uygundur. Daha açık bir ifadeyle, Vehip Paşa'nın İttihatçılara yönelik suçlamalarına, kendisine verilecek cezadan kurtulmaya matuf bir hareket olarak bakmak gerekir. Fakat Vehip Paşa'nın bu iftiraları bir işe yaramamış, görevini kötüye kullanma suçundan 1921 yılında 4 ay hapis cezasına çarptırılmıştır³⁸.

Böylece, gerek zayıf seciyeli Vehip Paşa'nın ifadelerini, gerekse tehcirin uygulanışı hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadıkları halde, sırf İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde oluşturulan *Ermeni-Rum Şubesi'nde*³⁹ eğitilerek mahkemeye gönderilen yalancı Ermeni şahitlerin sözlerini sözde “soykırım” için delil olarak kabul etmek bilimsel düşünce ile bağdaşmaz. Öte yandan, yargılamalar konusunu “soykırıma” delil olarak gören kimi araştırmacıların da çalışmalarında şahitlerin

ifadelerine bolca atıf yapmalarına rağmen, bu ifadelerdeki çarpıklıkları, yanlışları ve sanıklara yönelik iftiraları görmezden gelmeleri⁴⁰, üzerinde durulmaya değer bir psikolojik tavır olarak değerlendirmek gerekir.

Mahkeme Heyetinin Tutumu

Yukarıda sayılan suiistimallere ilâve olarak, cezaların verilmesinde son derece etkili bir rol üstlenmiş olan mahkeme heyetinin tavrı da özellikle dikkat çekicidir. Gerek başkanları gerekse üyelerinin son derece dikkatli seçtiği anlaşılan mahkeme heyeti, herhangi bir hukukî konuyu çözmek adına değil, hükümet ve İtilâf Devletlerinden aldıkları direktifler doğrultusunda çalışmışlardır. Zaten hukuk bilgileri de yoktu. Yargılamalar sırasında çoğu zaman bir sanığa soru sorarken, Ermeni şahitlerin haklarındaki iddianın gerçek olup olmadığını araştırmaya yönelik değil, doğrudan söz konusu iddiaların nasıl meydana geldiğini sormak suretiyle bir sorgulama yapmışlardır. Kararları baştan belli olan bir mahkeme heyeti söz konusuydu. Yani, “*ıhsâs-ı re'y*”de bulunmaktaydılar. Nitekim İttihat Terakki önderlerinin yargılanması sırasında savunma avukatları ile iddia makamı arasında bu mahkemenin söz konusu şahısları yargılamaya yetkili olup olmadığı tartışması yaşanmıştı. Bu tartışma sonrasında mahkeme üyeleri, İttihatçı bakanları yargılamaya yetkili olduğu yönünde kararını açıklarken, daha hiçbir sanığa bir tek soru bile sormadan; iddianamedeki ibareyi, “*işlendiği iddia olunan suçlar değil*”, sırf yukarıda nasıl çalıştığı açıklanan Tahkik Heyeti raporlarına dayanılarak, “*suçların ikna edici delillerden anlaşıldığı*” veya “*işledikleri suçlar*” şeklinde belirterek

(36) *Tasvir-i Efkâr*, 1 Nisan 1335 (1 Nisan 1919), nr. 2692.

(37) Târik Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padîşahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1994, s. 90-91.

(38) Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara, 1989, s.161.

(39) Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1985, s. 50.

(40) Yargılamalar konusunda değerlendirmeleri olan Dadrian ve Taner Akçam'ın, şahitlerin ifadelerindeki yalan ve yanlışlık dönemin kaynaklarında açıkça görülmesine rağmen, bu ifadeleri güvenilir bulmaları son derece anlamlıdır. Söz konusu araştırmacıların, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Yayınları, Ankara, 1999 ve *Tebcir ve Taktil*, İstanbul, 2009, adlı eserlerinin bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir.

sanıklar hakkındaki kararlarını baştan belli etmişlerdir⁴¹.

Mahkeme üyeleri sanıklar hakkında peşin hükümlü olmasına rağmen, yine de hiçbir zaman ciddi suç unsuruna ulaşamamış, bazı davalarda günlerce kazan hırsızlığı meselesi ile meşgul olunurken, bazen de Enver Paşa'ya "Bey" mi yoksa "Paşa" mı denileceği tartışmaları ile vakit geçirmiştir⁴². Örneğin, dört beş aydır zindanda yatmakta olan kaymakam Hamdi isimli bir tutuklunun, diğer arkadaşları tahliye olduğu halde onun hâlâ neden tahliye edilmediği, yargılama sırasında mahkeme başkanı ile sanık arasında geçen şu konuşmaya bağlanmıştır: Sanık bir vesile ile söze;

Merhum Hafız Hakkı Paşa... diye söze başlar. Bunun üzerine mahkeme başkanı itiraz ederek:

- *Merhum olduğunu nereden biliyorsun?* der. Sanık:

- *Hafız Hakkı Müslüman'dır. Onun için rahmetle anıyorum.* Başkan:

- *Hayır, müteveffa diyeceksiniz...* diye cevap verir. Bunun üzerine sanık tekrar:

- *Cenab-ı Hak ölenleri rahmetle yâd edin, diyor,* der. Reis de:

- *Peki, siz öyle biliniz...* diye karşı cevap verir. İşte bu ifade, söz konusu sanığın aylarca tutuklu kalmasına sebep olur⁴³.

Böylece İtilâf Devletlerinin baskısına, mahkeme üyelerinin şahsî intikam hissi de eklenince, yüzlerce sanık aylarca, hatta yıllarca tutuklu kalmıştır. Özellikle Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olduğu dönemde mahkeme üyelerinin haksız uygulamaları daha da artmış, sanığa avukat tutma hakkı dahi verilmediği gibi, kararlar gizlice alınmıştır. Sanıklar aleyhindeki şahitleri can kulağıyla dinleyen mahkeme üyeleri, sanıkların kendisini savunma sadedindeki ifadelerini dikkate almamıştır. Zaten hiçbir hukuk bilgisine sa-

hip olmayan mahkeme heyeti çoğu zaman yargılayıp mahkûm ettiği bir şahsa son sözü vermemiş, hiçbir zaman sanığa yargılamanın bittiğini ve kararını açıklamamıştır⁴⁴. Hatta çoğu zaman sanıklar, yargılama yapılacağını yarım saat kala öğrenmişlerdir⁴⁵.

Diğer taraftan mahkeme heyeti ve bu mahkemede diğer görevliler, çoğu zaman hiçbir şeyden haberi olmayan kişileri zorla ve döverek mahkemeye getirmişler ve tehditle suç itiraf ettirmişlerdir. Bu eylemler, partililik hırsının yanında, üstlerinin gözüne girmek, terfi etmek ve maddi menfaat elde etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir⁴⁶.

Ayrıca Divân-ı Harb-i Örfî üyelerinin ahlâken de birtakım zayıflıklar içinde olduğu anlaşılmaktadır. İttihatçıların, karaborsa yoluyla zengin oldukları düşünülerek, para karşılığı tutuklamalar veya tahliyeler gerçekleştirmişlerdir. Hatta geceleri daha fazla para almaları sebebiyle, işleri gece geç saatlere kadar sürdürmüşlerdir⁴⁷.

Kararların Temyizi

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin kararları kesin olup, temyiz edilememekteydi. Böylece, yanlışlık sonucu veya kasten verilen hükümlerin temyiz edilememesi, sanığın mağduriyetini bir kat daha artırmaktaydı. Aslında yargılamalar sırasındaki "devlet" kontrollü haksızlıklar baştan beri yaşanmasına ve bu haksızlıklar belli ölçüde kamuoyu tarafından da bilinmesine rağmen, bunlar kamuoyuna 1920 yılı sonlarına doğru daha net bir biçimde yansımaya başlamıştır. Nitekim 21

(41) DHÖZC., s. 41-42.

(42) *İkdam*, 26 Nisan 1335 (26 Nisan 1919), nr. 7978; *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1335 (26 Nisan 1919), nr. 2705.

(43) *Akşam*, 26 Teşrin-i Evvel 1336 (23 Ekim 1920).

(44) *Vakit*, 26 Teşrin-i Sani 1336 (26 Kasım 1920), nr. 1066.

(45) DHÖZC., s. 164.

(46) BOA., BEO., 330114, lef 1.

(47) Nitekim Falih Rıfki hatıralarında, kendisinin Suriye'den altın getirdiği zannedilerek, Divân-ı Harb heyetinin kurtarılabilmesi için rüşvet istendiğini anlatmaktadır. Bizzat Adliye Müsteşarı Said Molla Falih Rıfki'ya gelerek Mustafa Paşa'nın parayı çok sevdiğini söyleyerek; "paradan başka dinleri imanları yoktur. Siz de bana yardım etmelisiniz. Bu herifleri biraz doyurmalısınız" dediğini aktarmaktadır. Neticede Falih Rıfki'nin mahkeme heyetine 500 lira verdiği anlaşılmaktadır. Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul 1998, s. 223.

Ekim 1920 tarihinde ikinci kez sadrazamlığa getirilen Tevfik Paşa hükümeti bir değişiklik yaparak kararların temyiz edilebilmesi hakkını tanımıştır. Meclis-i Vükelâ'nın 24 Ekim 1920 tarihinde bu yönde aldığı bir kararda, cezalar kastedilerek; bir müddettir verilen kararların, hiçbir hukukçunun ve aydının vicdanını tatmin edecek bir kanunî isabette olmadığı eleştirisi getirilmiştir⁴⁸. Özellikle Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in önce 4 Temmuz 1920 tarihinde 15 yıl kürek cezasına çarptırıldığı, sonra yeni yalancı şahitler dinlenerek ve başkan (Kürt-Nemrut) Mustafa Paşa'nın; "*sen bizim işimize engel oluyorsun, seninle ortak çalışamayız*" diyerek mahkeme üyesi Ferhat Bey'i kovduğu, onun yerine miralay Ni-yazi Bey'i tayin ettirip mahkemenin Nusret Bey'i 20 Temmuz'da aldığı ikinci bir karara göre idam ettiği ortaya çıkınca, Tevfik Paşa hükümeti cezaların temyizi hakkını vermiştir. Buna göre, 23 Nisan 1920 tarihinden sonraki tüm dosyalar yeniden incelenmiş, Nusret Bey hakkındaki idam kararından başka, Erzincan tehciri davası sonucu idam edilen Hafız Abdullah Avni Efendi'ye verilen idam hükmü ve diğer kararların neredeyse tamamı bozulmuştur⁴⁹.

Hükümlerin temyiz tarafından bozulması, bu mahkemenin karakterinin ortaya konması açısından şüphesiz son derece önemlidir. Damat Ferit Paşa'nın birinci dönem iktidarında (3 Mart 1919-30 Eylül 1919) verilen hükümleri kapsamasa da, ikinci dönemdeki verilen idam ve diğer cezaların "kenenlemekün" hükmünde yani hiç olmamış olarak kabul edilmesi, bu cezalardan çıkarılacak sonuçları da hükümsüz bırakmıştır.

Ancak bazı Ermeni araştırmacıların cezalar temyizce bozulmuş olmasına rağmen, bu yöndeki kararı görmezden gelmeyi tercih etmeleri, gerçeğin anlaşılmasını istemelerinden kaynaklanmaktadır. Aksi halde, gerek başlangıcından beri Türk-Ermeni ilişkilerinde gerekse bütün yargılamalar boyunca en küçük olumsuz bir noktayı büyük puntolarla verip, gerçeği yansıtmayan belge ve bilgileri

zorlama yorumlarla büyütme çalışıp ispatlamaya çalışmazlardı. Aynı mahkemede ortaya konan bir bilginin veya sonucun bir kısmını kabul etmenin, beğenmediğin yönünü ise yok saymanın bilimsel bir tavırla açıklanamayacağına göre, temyizce bozulan hükümler, bu mahkemenin usulsüz çalıştığının açık delili olarak görülmelidir.

Sonuç

1- İttihatçılara yönelik suçlamaların temelini oluşturan iddianameler, İstanbul'da çalışan veya Anadolu'ya gönderilmiş olan Tahkik Heyetlerinin raporları doğrultusunda hazırlanmıştır. Oysa söz konusu heyet üyeleri objektif bir sorgulama yapmadığı gibi, bilâkis zorla suçlu icat etmişlerdir. Nitekim Damat Ferit Paşa hükümetinin, araştırma yapılırken somut bir suç unsuru olmaksızın gerçekleştirilen tutuklamalar konusunda heyeti şiddetle uyarması bunu teyit etmektedir. O halde gayrimeşru çalıştığı çok açık olan bu komisyon raporlarına dayanılarak hazırlanan iddianameler ve bu iddianameler doğrultusunda verilen hükümler hukuken geçersizdir.

2- İttihat-Terakki önderlerinin yargılanmaları sırasında savcı Reşad Bey iddianameyi okurken, Ermenilerin Türklere yönelik katliamlarına, siyasî hedeflerine, yabancı devletlerle olan işbirliklerine ve onlar tarafından nasıl kullandıklarına genişçe yer vermiştir. Savunma avukatlarını andırır bir tarzla yaptığı bu konuşmadan iki gün sonra savı Reşad Bey görevinden azletmiştir. Bu durum, mahkeme üzerindeki siyasî baskıların hangi ölçülerde olduğunu gözler önüne serdiği gibi, mahkemede görev yapanlar, siyasî otoritenin emirlerini yerine getirdikleri ölçüde görevlerinin başında kalabildiklerinin açık delilleridir.

3- Yargılama sırasında birçok Ermeni şahit dinlenmiştir. Ancak, özel olarak eğitilen yalancı Ermeni şahitler hariç, diğerleri gözümüzle bir şey görmedik, sadece duyduk de-

(48) BOA., MV, 252/-136, lef, 1.

(49) *Alemdar*, 4 Kanun-ı Sani 1337 (4 Ocak 1921), nr. 731.

mekle yetinmişlerdir. 1918 yılı Ekim ayından itibaren geri dönüş izni verilince, sevk edilen Ermenilerden yüz binlercesinin birkaç ay gibi kısa bir süre içinde geri geldikleri bir gerçektir. Gelen Ermenilerden tek bir tanesinin bile mahkemeye gidip yapılmakta olan yargılama- lar da şahitlik ettiğine rastlanmamıştır. Bilâkis mahkeme zaman zaman gazete ilanı ile şahit aramak zorunda kalmıştır. İtilâf Devletlerinin himayesi altında yapılan bir mahkemede böyle bir davranış son derece kolay iken, şahitlik edecek Ermenilerin özel seçilmesi veya zorla bulunmaya çalışılması, yargılama sonuçlarının siyaseten verildiğinin açık göstergesidir.

4- 23 Nisan 1920 tarihinden sonra verilen cezaların neredeyse tamamı, cezaların haksız bir şekilde verildiğini teyit eden Temyiz Mahkemesi tarafından bozulmuştur. O halde Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin bu tarihten sonraki tüm kararları geçersizdir. Aynı davaya ilişkin iki karardan arzu edilene seçme tercihi kimseye verilmez. Bu tarihten öncekiler ise keza yukarıda da değinildiği gibi birçok usulsüzlüklerle doludur.

5- 16 Aralık 1918 tarihinden 1922 yılının ortalarına kadar bu mahkemede yedi ayrı başkan görev yapmıştır. Heyette bu kadar sık değişiklikler yaşanmasının temel sebebinin, bazı mahkeme başkanı ve üyelerine siyasi baskı yapılması dolayısıyla ayrılmak zorunda bırakıldıkları özellikle bilinmelidir.

6- Mahkeme başkanlarından (Nemrut-Kürt) Mustafa Paşa, başkanlığı sırasında yaptığı usulsüzlük ve kararındaki haksızlık sebebiyle görevinden alınmış ve bu yüzden cezalandırılmıştır. Mahkeme kendisine 7 ay, üyelerine ise 3 ve 5'er ay olmak üzere hapis cezası vermiştir. İttihatçılara verilen cezalar da siyasi davrandığı ispatlanan bir heyetin kararlarının hukuken geçerli saymak mümkün değildir.

Dolayısıyla İstanbul'da işgalci devletlerin ve içerideki İttihatçı karşıtlarının elinde oyuncak olmuş, kapısında İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin nöbet tuttuğu bir mahke-

menin verdiği cezaların herhangi bir geçerliliği olmaz. Hür iradesi ile çalışmayan bir siyasi ekip ile onlara uydurma bilgiler aktaran soruşturma komisyonları ve şahitlerin ifadele- riyle verilen kararlar hiçbir hukukçuyu tatmin etmez.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Evrak Odası (BOA., BEO)

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (BOA., DUIT)

Meclis-i Vükelâ Meclisi (BOA., MV)

Sürelî Yayınlar

Akşam

Alemdar

İkdam

İleri

Takvim-i Vekayii

Tasvir-i Efkâr

Vakit

Yeni Gün

15

Kitap ve Makaleler

Akşin, Sina; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, Ankara, 1998.

Akça, Bayram; 1915 Ermeni Tehciri ve *Urfa Mutasarrıfı Şebit Nusret Bey*, Ankara, 2007.

Arar, İsmail; "Yakın Tarihimizden Portreler Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1987, C. 8, S. 48.

Ata, Ferudun; *İşgal İstanbul'unda Tebcir Yargılamaları*, Ankara, 2005.

Atay, Falih Rifki; *Çankaya*, İstanbul, 1998.

Atnur, İ. Ethem; *Tebcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum, 1991.

Avegyan, Arsev; "1915'i Soykırım Olarak İlk Önce Osmanlı Devleti Tanıdı", *90. Yılında Ermeni Trajedisi 1915'te Ne Oldu?* Hazırlayan: Sefa Kaplan, İstanbul, 2005.

Bakar, Bülent; *Ermeni Tebciri ve Uygulaması*, Ankara, 2009.

Beyoğlu, Süleyman; "1915 Tehciri ve Soykırımı İddiaları", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, 2001.

Göztepe, Tarık Mümtaz; *Osmanoğullarının Son Padişahı Vabideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1994.

Jaeschke, Gotthard; *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara, 1989.

Küçük, Cevdet; *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul, 1986.

Lütfi Bey; *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul.

Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamit,

Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, 2, Haz. F. Rezan Hürmen, İstanbul, 1993.

Şaşmaz, Musa; *British Policy And The Application Of Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara, 2000.

Şimşir, Bilâl N.; *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1985.

Özyavuz, Tuncer; *Osmanlı-Türk Anayasaları*, İstanbul, 1987.

Türkgeldi, Ali Fuat; *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1951.